

ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ФІЛОСОФАМИ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ (СОЦІАЛЬНО-ЦІННІСНІ АСПЕКТИ)

Надія ТУРПАК

orcid.org/0000-0002-1380-7239

кандидат філософських наук,

провідний науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІУ

Анотація. Пошук засад для духовного опору загрозам і викликам, що стоять перед консолідаційними процесами в Україні, передбачає актуалізацію в соціально-гуманітарному просторі держави проблеми української ментальності. Сучасний погляд на проблему української ментальності неможливий без уявлення про те, як вирішувалася ця проблема філософами, які працювали на теренах України, що тільки здобула право на власну державність після перебування у путах Радянського Союзу. Показовими у цьому плані є думки та ідеї філософів Київської школи, які ще з 60-х років ХХ ст. здійснили антропологічно-персоналістичний «прорив» у вітчизняній філософії, а на початку 90-х років ХХ ст. розпочали дослідження у царині української філософії культури, приділивши значну увагу в тому числі проблемі української ментальності.

У статті проаналізовано особливості розробки проблеми української ментальності філософами Київської школи І. Бичком, С. Кримським, М. Поповичем. Закцентовано на соціально-ціннісних аспектах розробки проблеми української ментальності як кордоцентричного світоглядного феномену (І. Бичко), формоутворення національної свідомості (С. Кримський), способу мислення в культурі (М. Попович). Наголошено на тому, що проблема української ментальності розроблялася філософами Київської школи у спосіб латентної дискурсивної взаємодії із західноєвропейською філософською думкою.

Стверджується, що виявлення евристичного потенціалу філософських пошуків філософів Київської школи у царині української ментальності може стати ґрунтовною основою та матеріалом для узагальнення з метою подальшої розробки проблеми української ментальності через призму соціально-ціннісного виміру сьогодення.

Ключові слова: архетипи української ментальності; кордоцентризм; менталітет; ментальність; національна гідність; національна свідомість; національний характер; раціональна ментальність правового суспільства; українська душа; українська національна ментальність; український персоналізм.

PECULIARITIES OF DEVELOPING THE PROBLEM OF UKRAINIAN MENTALITY BY PHILOSOPHERS OF THE KYIV SCHOOL (SOCIAL AND VALUE ASPECTS)

Nadiia TURPAK

Candidate of Philosophical Sciences,

lead research fellow of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS

Annotation. The search for the foundations of spiritual resistance to threats and challenges of the consolidation processes in Ukraine presupposes the actualization of the problem of the Ukrainian mentality in the social and humanitarian space of the state. A modern view of the problem of the

Ukrainian mentality is impossible without an idea of how this problem was solved by philosophers who worked in Ukraine which had just gained the right for its own statehood after being in the shackles of the Soviet Union. Indicative in this regard are the thoughts and ideas of philosophers of the Kyiv school, who since the 1960s had made an anthropological and personalistic “breakthrough” in domestic philosophy, and in the early 1990s began the research in the field of Ukrainian philosophy of culture, paying considerable attention, in particular, to the problem of the Ukrainian mentality.

The article analyzes the peculiarities of the development of the problem of Ukrainian mentality by the philosophers of the Kyiv school I. Bychko, S. Krymskyi, M. Popovych. The emphasis is placed on the social and value aspects of the development of the problem of the Ukrainian mentality as a cordocentric worldview phenomenon (I. Bychko); as a formation of national consciousness (S. Krymskyi); as a way of thinking in culture (M. Popovych). It is underlined that the problem of the Ukrainian mentality was developed by the philosophers of the Kyiv school in the way of latent discursive interaction with the Western European philosophical thought.

It is argued that identifying the heuristic potential of philosophical research of the Kyiv school philosophers in the field of Ukrainian mentality can become a solid basis and material for generalization to continue developing the problem of Ukrainian mentality through the prism of the modern socio-axiological dimension.

Key words: archetypes of Ukrainian mentality; cordocentrism; mentality; national dignity; national consciousness; national character; rational mentality of the law-based society; Ukrainian soul; Ukrainian national mentality; Ukrainian personalism.

Наразі українське суспільство постало перед необхідністю вироблення пріоритетів гуманітарного розвитку для реалізації об’єднавчих процесів з метою протидії як внутрішнім, так і зовнішнім викликам. Внутрішні виклики для України обумовлені наявністю кризових економічних, політичних, соціокультурних явищ всередині суспільства, зовнішні – продиктовані небезпеками глобалізованого світу, які створюють загрозу для цінностей державного суверенітету, національної консолідації, деформують почуття національної гідності та патріотизму. Тому актуалізується потреба у пошуку дієвих засадничих принципів самоорганізації та гармонізації буття сучасного українського соціуму, стає все більш зрозумілим, що ці чинники слід знаходити у площині світоглядних цінностей і ціннісних орієнтирів громадян України, які й мають у кінцевому підсумку зцементувати засади державності і суверенітету власної країни, спрямувати

її у напрямку досягнення ефективності та конкурентоспроможності, сприйняття ідеї сталого розвитку тощо. Тому у сучасних соціогуманітарних дослідженнях має приділятися увага виявленню та розкриттю культурно-духовних ціннісних феноменів, найважливішим з яких, на нашу думку, є феномен української ментальності.

Українська ментальність як важливий культурно-духовний ціннісний феномен є, у свою чергу, й однією з визначальних проблем української філософії культури, у площині якої вона зазнала багатоаспектного висвітлення. З одного боку, дослідження у царині української ментальності були неподільно пов’язані з дослідженнями у царині ментальності взагалі, яка, на думку Я. Калакури, «є візитівкою кожної людини, кожного народу і нації, кожного суспільства, в т. ч. й українського» [4]. Водночас розробка проблеми української ментальності мала українську етнокультурну і

соціально-ціннісну специфіку. Так, зокрема, відомо, що, починаючи з середини ХХ століття, проблема української ментальності була у колі уваги багатьох філософів української діаспори, серед яких постаті О. Кульчицького, І. Лисяка-Рудницького, Є. Маланюка, І. Мірчука, О. Пріцака, Д. Чижевського, М. Шлемкевича, В. Яніва та інших. У їхніх працях було сконцентровано увагу на залежності української ментальності від географічного довкілля, зв'язку з селянством і селянським способом життя, родинності та родинних стосунках, релігійності, зв'язку з іншими формами духовності українців, а також із суспільно-політичним життям тощо.

Серед сучасних українських філософів різним аспектам української ментальності було присвячено увагу у дослідженнях В. Андрущенка, А. Бичко, Н. Вяткіної, Л. Губерського, Р. Додонова, Я. Калакури, В. Кисляковської, С. Кримського, В. Крисаченка, В. Крячка, М. Михальченка, Ю. Павленка, М. Поповича, О. Рафальського, В. Шейка та інших. У працях сучасних українських дослідників розглянуто теоретико-методологічні, історико-культурні, етнічні, культурно-цивілізаційні, соціодіагностичні та інші аспекти проблеми української ментальності.

Водночас і досі на сучасному рівні не сформоване комплексне розуміння проблеми української ментальності, не виявлений її евристичний потенціал, не аргументовано необхідність актуалізації цієї проблеми в сучасному соціально-гуманітарному просторі, зокрема й тому, що не було приділено необхідної уваги дослідженню особливостей розробки проблеми української ментальності філософами Київської школи. Разом з

тим сучасний погляд на проблему української ментальності неможливий без уявлення про те, як вирішувалася ця проблема філософами, які працювали на теренах України, що тільки здобула право на власну державність після перебування у путях Радянського Союзу. Показовими у цьому плані є думки та ідеї філософів Київської школи, які ще з 60-х років ХХ ст. здійснили антропологічно-персоналістичний «прорив» у вітчизняній філософії, а на початку 90-х років ХХ ст. розпочали дослідження у царині української філософії культури, приділивши значну увагу в тому числі проблемі української ментальності.

Отже, метою статті є аналіз особливостей розробки проблеми української ментальності філософами Київської школи.

Фундаторами досліджень у царині української ментальності можна по праву вважати таких філософів Київської школи, як І. Бичко, С. Кримський та М. Попович. Об'єм статті, на жаль, не дозволяє розглянути дослідження української ментальності іншими мислителями Київської школи, а саме А. Бичко, В. Горським, І. Мойсеевим, В. Нічик, І. Огородником та іншими, тому ми зосередимо свою увагу на цих знакових постатях. Вони запам'яталися не лише завдяки новаторським та оригінальним підходам до вирішення філософських проблем, а були серед тих перших українських філософів, які ще у 60-х роках ХХ ст. започаткували так званий антропологічно-персоналістичний «прорив» у вітчизняній філософії, зорієтували її на узгодженість зі здобутками західно-європейського та світового культурного і філософського простору. Ці видатні сучасні українські філософи вперше після

засилля тоталітарної ідеології, в умовах здобуття Україною незалежності і права на власну державність, звернулися до так званої «забороненої теми», яка до цього у новітній філософії культури розглядалася тільки за межами країни, у діаспорі. Тим самим вони започаткували новий важливий етап у дослідженні ментальності, розвинули нові її аспекти. Такий їхній крок став свідченням справжнього патріотизму, громадянської сміливості, відповідальності перед учнями та послідовниками, внутрішньої інтелігентності та людиноцентризму, продемонстрував бажання вже у ті часи збагатити і розширити пізнавальний дискурс української філософії культури.

Відомий представник Київської філософської школи український філософ І. Бичко був одним із перших, хто на пострадянському просторі присвятив увагу дослідженню проблеми української ментальності. Особливістю розробки проблеми української ментальності І. Бичком було те, що він, спираючись на світові здобутки філософії екзистенціалізму, зосередив свою увагу на морально-ціннісних аспектах цієї проблеми, виходячи з розуміння української ментальності передусім як *кордоцентричного світоглядного феномену*.

Розробка проблеми української ментальності І. Бичком йшла в унісон з його дослідженнями історії української філософії, провідним знавцем якої він був. І. Бичко плекав у своїй творчості ідеї бароково-кордоцентричної традиції української філософії, укорінені у так званій «філософії серця», відомими представниками якої були Г. Сковорода, П. Юркевич, М. Гоголь та інші представники української філософської культури. Філософ неодноразово наголошував

на антропологізмі, гуманізмі та екзистенційній спрямованості української філософської традиції та передав свої переконання учням і послідовникам. Ми погоджуємося з думкою В. Ярошовця, що «Ігор Бичко – ключова постать формування чи не найпотужнішої лінії розвитку Київської філософської школи... Актуалізувавши проблему свободи в душі світових здобутків філософії екзистенціалізму, він започаткував нове і самобутне бачення, яке, відображаючи особливості саме українського філософування, вивело його на рівень загальносвітового філософського дискурсу» [14, с. 8].

Слід відзначити, що І. Бичко разом зі своєю дружиною А. Бичко ще у 1991 р. зробили перший в Україні підручник з історії філософії, який перевидавався до 2001 р. включно. Особливістю цього підручника є те, що вперше в світову філософію була введена й українська філософія. Також слід наголосити, що у цьому підручнику українські студенти вперше мали змогу ознайомитися з тлумаченням авторів проблеми української ментальності.

Згодом автори підготували наступну працю, де розвинули свої ідеї щодо української ментальності, «Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенційного дослідження» [1]. У цій праці вони зробили акцент на тому, що в існуванні кожного народу ті, хто є носіями сконцентрованих практичних знань, переконань, традицій, відіграють вирішальну роль. Цю силу складає інтелігенція. Інтелігенція – це сконцентрована сила народу, яка, на думку авторів, визначає неповторність і особливість його серед інших народів. Інтелігенція, стверджували вони, якраз і є носієм ментальності, яка через ідейне наповнення

сконцентровано виявляє та транслює узагальнений історичний і культурний досвід народу.

І. Бичко запропонував оригінальний підхід у розробці проблеми української ментальності, спираючись у своїх роздумах як на світові здобутки філософії екзистенціалізму, так і на узагальнення відомих представників української діаспори О. Кульчицького та І. Лисяка-Рудницького. Також у колі його уваги постали ідейні здобутки відомих представників західноєвропейської школи «Анналів» М. Блока, Л. Февра, Е. Сміта. У працях, присвячених проблемі української ментальності, а саме – «Український національний характер: персоналістський підхід» [2], «Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: кордоцентричні мотиви» [15] та інших, І. Бичко переконує, що засади українського менталітету були закладені у X – XII ст. в часи Київської Русі внаслідок творчого діалогу міфоепічної свідомості мешканців Середнього Подніпров'я (русичів) з елліністичним світоглядним ядром візантійського християнства. Згодом українська ментальність, як твердив він, увібрала у себе так звану «філософію серця», знаменувала відповідну лінію українського гуманістичного філософування, знайшла свій вияв в ідейній спадщині значної частини української творчої інтелігенції, заклала засади для формування соціально-гуманістичних цінностей, які змістовно наповнили українську історію, культуру, духовність.

Філософа обурював той факт, що радянські та російські філософи, історики наголошували на належності до російської культури таких видатних українських мислителів, як Д. Велланський,

С. Яворський, П. Юркевич, Ф. Прокопович, Г. Сковорода та ін. Тому намагався знайти докази належності творчої спадщини цих мислителів до української ментальності. Так, спираючись на науковий доробок школи «Анналів», заснованої у 1929 р. в Парижі, зусиллями якої вперше було обґрунтовано поняття менталітету (або ментальності), він твердить, що менталітет інтегрує хаотичний і різномірний потік напівусвідомлених сприйнять і вражень, характерний не для окремих індивідів, а саме для людських спільнот, в упорядковану картину світу – світогляд. На його думку, менталітет «є ніби своєрідним контекстом («ефіром», «горизонтом»), в якому знаходить вияв специфічний, унікально-неповторний спосіб «бачення» («прочитування») змісту навколишнього світу, властивий лише даній етно-національній спільноті» [15, с. 325].

І. Бичко вважав поняття ментальності, менталітету, національного характеру близькими за змістом, фактично не диференціював їх у своїй творчості. Так, зокрема, йому був близький погляд на національний характер І. Лисяка-Рудницького як на той, що формується історично, «тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, притаманних даному народу» [15, с. 24]. Йому був близький також і український персоналізм О. Кульчицького, що дало змогу відстоювати близькість українського менталітету до європейської ментальної парадигми, зорієнтованість української культури, яка є формоутворюючою силою українського національного характеру, на Європу. Він відзначав: «Український національний характер (сьогодні більш точно

було б сказати, світоглядний менталітет українського народу) постає у контексті персоналістської філософії (конкретніше – філософської антропології О. Кульчицького) як антеїстичний, екзистенціально-плюралістичний (орієнтований на ансамбль світів, а не моністичний універсум буття), кордоцентричний феномен» [2, с. 26].

Заслугою І. Бичка було те, що він викремив специфічні риси українського світоглядного менталітету, тим самим сформувавши критерії розрізнення між представниками українства (навіть тих, хто мешкав не на теренах рідної землі і писав тексти нерідною мовою) та інших етнокультурних спільнот. Серед рис українського світоглядного менталітету філософ надав перевагу антеїзму (що символізував зв'язок з рідною землею в аспекті її материнського початку українського етносу, природою у широкому значенні, територією як історичною місцевістю, що узагальнювала історичну пам'ять та міфологію в аспекті їх духовної спорідненості тощо), екзистенціально-плюралістичному баченню світу, кордоцентризму [15].

Обстоючи кордоцентризм як визначальну рису української ментальності, філософ прагнув обґрунтувати консолідовану єдність України, її окремішність від Росії, духовну та ментальну близькість до Європи. І. Бичко заперечував відповідність Росії «західній» історико-культурно-ментальній парадигмі, адже не бачив у російській історії відповідності духовній атмосфері Заходу з її ідеями обов'язку, справедливості, права, порядку. Він наголошував на так званому «обскурантистсько-деспотичному типі московської культури», штучно-зовнішньому, «запозиченому» характері

її «європейськості», посилаючись на багатьох російських авторитетних авторів [15, с. 319]. Філософ вказував, що тривале перебування України у складі Російської імперії нагромило товстий шар фальсифікацій, створило безліч ідеологічних міфів, серед яких міфи про нібито «старшого брата», «спільну коліску» трьох братніх народів, принципу «першість» Росії в усіх сферах життя тощо. Ці міфи, зауважував він, майже цілком сховали під собою об'єктивну відмінність української і російської історії, культури, ментальності.

Водночас у своїх працях філософ довів, що Україна, завдяки кордоцентризму, є ментально та духовно близькою до Європи. Він показав, що ще на ранніх етапах розвитку праукраїнського суспільства сформувався так званий «кордоцентричний погляд на світ», який згодом у літературних пам'ятках Київської Русі започаткував одну з провідних ліній вітчизняного філософування. І. Бичко довів, що ця лінія відлунилася в європейській та українській «бароковій свідомості», зокрема у філософії Новалиса, завдяки якій сформувалася орієнтація на так званий «моральний аспект світу», «внутрішність», «сердечність» як провідні риси гуманістичної духовності. Ці риси, як показав він, знайшли свій вияв у творчості відомих діячів української культури – Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича та інших.

Отже, І. Бичко у своїх працях обґрунтував розуміння української ментальності як кордоцентричного світоглядного феномену, тим самим показав якісну ментальну відмінність України від Росії, довів їх належність до різних типів цивілізацій (європейського, азійського). Філософ щиро вболівав за потребу в

об'єктивному висвітленні української історії, культури, духовності і сприяв цьому своєю творчістю, викладацькою та громадсько-політичною діяльністю.

Проблема української ментальності була однією з наскрізних у творчості українського філософа Київської школи С. Кримського, який у своїх філософських працях, присвячених темам софійності, духовності, смислу людського буття, неодноразово звертався і до теми української ментальності. Серед праць С. Кримського з проблеми української ментальності слід виділити такі, як «Архетипи української ментальності» [5], «Під сигнатурою Софії» [6], «Дім – Поле – Храм» [7] та інші.

На думку філософа, українська ментальність, як і менталітет взагалі, не є суто психологічним явищем, тому він не пов'язував його з феноменом «національної душі», як це можна спостерігати у працях філософів української діаспори. Водночас у його підході до дослідження проблеми української ментальності є відчутним вплив вчення про архетипи колективного несвідомого К. Юнга. С. Кримський вважав, що ментальність – це *формування національної свідомості*, що ґрунтується на ціннісних принципах, які відповідають певному способу життя та буттєвому досвіду народу. В понятті ментальності філософ виокремлював архетипні ціннісні засади або принципи, перевірені всім досвідом існування людства, які стали вихідними засадами в розвитку української ментальності. Філософ акцентував увагу на цінностях сім'ї (наскрізної архетипної структури всього людства), цінності парцели (тобто сільського господарства, побудованого на особистій праці, що виявилось особливо стійким

і чутливим до науково-технічної революції), цінності існування нації тощо [7, с. 125]. Він наголошував також і на тому, що менталітет є чинником історичного поступу, осердям протидії драматичним колізіям історії у процесі націєтворення та державотворення.

Важливою новацією філософа стала актуалізація ним специфічних рис та культурно-архетипових ознак національної ментальності українського народу. Так, зокрема, він вказав на те, що визначальне значення в українському менталітеті мав архетип Землі, оскільки він сформувався завдяки аграрним витокам української цивілізації, господарським структурам землевлаштування, обрядово-календарним циклам сільського життя, кам'яним та курганним пам'яткам освячення її тощо [5]. С. Кримський зауважував, що архетип Землі сприяв утворенню в національній свідомості символу Дому людини у багатьох його значеннях: і як святого докільця її буття, і як джерела сімейних цінностей, родинної захищеності тощо. Символ Дому, як наголошував учений, налаштовував на дотримання принципів солідарності в українському національному бутті. Архетип Землі сприяв також, на думку С. Кримського, утворенню в національній свідомості символу Поля, який містив смисли економічного простору виживання людини, етнічного просторового ареалу буття етносу тощо. За допомогою концептів Дому та Поля філософ показав, що традиційним для української ментальності було осмислення Землі не лише як природного (етнічного) докільця, а передусім як сповнених сакралізованим значенням святості для кожного українця «рідного краю», який треба захищати, «батьківщини», яка є

вмістилищем «коріння роду». Згодом, як відзначав С. Кримський, завдяки внеску В. Вернадського в українську національну свідомість увійшов також аспект екологічного, ноосферного, ставлення до Землі як біосферної домівки людства.

Важливого значення філософ надавав і архетипу софійності в українському менталітеті. У своїх працях він влучно показав гармонізуючу функцію софійності для української культури і ментальності, довів вияв софійності в духовності храмів Києва, зокрема Софії Київської, в філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії, світогляді Г. Сковороди та інших діячів української культури. Філософ вказав також, що завдяки софійності в українській національній свідомості утворився символ Храму. За допомогою концепту Храму філософ показав, як в духовній культурі українців пошановуються національні святині, актуалізуються національні українські спільноти, а також формується софійне (любомудрісне) ставлення до буття. Софійність як архетип ментальності, на думку філософа, виявив себе в особливій шані до слова як духовної зброї, практичної мудрості буття, зокрема, свідченням чого став суспільний рух полемістів. Також софійність була, як вказував С. Кримський, і запорукою так званого онтологічного оптимізму, який найбільш яскраво виявив себе у розвиненій українській культурі, зокрема у творчості І. Франка та Лесі Українки, яка не містила ліричного аспекту трагедії, а трагедія розумілася епічно як трагедія всієї України. В цьому містилося пояснення того, чому у пошуках подолання всіляких негараздів сподівання покладалося на загал. С. Кримський відзначав, що архетипових ознак

в менталітеті набули епічні вислови з невільничих пісень козаків: «усі разом якось подолаємо», «якось воно буде», «якось разом усе ж таки «впливемо» [7, с. 45].

Серед інших архетипів української ментальності філософ відзначав також архетип свободи і архетип кордоцентризму. Він вказував, що архетип свободи виявив себе, зокрема, в демократизмі козацького буття, корпоративних засадах самоврядування в українських містах, організації противаги ієрархії ремісничих структур, а також у постійному прагненні до незалежного існування волелюбного українського народу. Він відзначив тенденцію формування в українському менталітеті розширеного розуміння свободи «як поєднання її внутрішньо-етичних та зовнішньо-соціальних формоутворень» [7, с. 432]. Водночас кордоцентризм, на думку С. Кримського, визначив те, що у світоглядно-ціннісній свідомості української культури формалізм розуму поступився місцем «серцю» як метафорі інтимних глибин душі. Архетип кордоцентризму («філософії серця») розкривається, на думку С. Кримського, як «принцип індивідуальності та орган відчуття Бога (П. Юркевич), мікросвіт, вираження внутрішньої людини, основа людяності (Г. Сковорода), шлях до ідеалу гармонії з природою (Т. Шевченко), джерело надії, передчуття, провидіння (П. Куліш) та ключ до «господарства душі», її мандрівок у вічність, сферу добра й краси (М. Гоголь)» [5, с. 288]. Філософ показав вияв кордоцентризму в таких феноменах української культури, як православний спосіб життя, хуторянський індивідуалізм, символізм «палаючого серця» в гербах та театральних виставах та ін.

Отже, С. Кримський обстоював думку, що українська ментальність є формоутворенням національної свідомості, і вважав, що плекання українцями архетипів ментальності може сприяти процесу історико-культурного перетворення ментальних форм і архетипів із загальнолюдських смислових доміант у духовні засади буття і розвитку нації на шляху від існування її як етнічного явища до формування політичної спільноти громадянського суспільства. Він передбачав також, що сучасний етап розвитку ментальності пов'язаний із важливими цінностями, зокрема національної належності та гідності, а також з іншими духовними цінностями, які співвідносяться з так званими «запитами духовності XXI століття», і українцям слід звернути увагу на плекання саме цих духовних цінностей і ціннісних пріоритетів.

Відомий український філософ М. Попович також приділив значну увагу проблемі української ментальності. Розробка цієї проблеми М. Поповичем відбувалася в унісон із його дослідженнями історії української культури та філософії, творчості Г. Сковороди, М. Гоголя та інших українських мислителів, знавцем яких він був [9]. Також слід наголосити, що М. Попович був мислителем з широким колом філософських уподобань. Ми погоджуємося з думкою А. Єрмоленка, що, «продовжуючи науковий напрям, започаткований Павлом Копніним, Мирослав Попович закладає основи нової парадигми в нашій філософії, що свідчить про те, що в київському колі філософів існувала й успішно розвивається сьогодні не тільки світоглядно-антропологічна традиція, засадничена дослідженнями Володимира Шинкарука, а й

способи філософського мислення, інспіровані аналітичною філософією. Ці способи мислення великою мірою дотичні до тих парадигмальних змін, які відбуваються цієї доби у світовій філософії, що ввійшло в історію філософської думки як герменевтично-лінгвістично-прагматично-семіотичний поворот...» [3].

З огляду на це можна відзначити, що розробка проблеми української ментальності М. Поповичем йшла в унісон з тим способом мислення, який він реалізував у своїй філософській творчості. Зокрема, він наголосив на соціально-нормативному ціннісному аспекті української ментальності, усвідомлюючи її як *спосіб мислення в культурі*.

Так, у статтях «Теорія ментальності» (2006) [8], «Українська національна ментальність» (2006) [10], а також в одній з останніх праць «Філософія свободи» (2018) [11] філософ обстоює думку, що в кожному суспільстві є люди з різною структурою психіки. Одним із них легше покладатися на чужу думку, в інших розвинуте прагнення до самостійних рішень. Втім, зауважує філософ, схильності людей можуть бути закріпленими в нормах і цінностях соціальної групи, етнічної спільноти, у пануючій культурі свого часу. Ці схильності можуть стати не тільки характеристиками особистості, а й загальноприйнятими, пануючими в цій спільноті [11].

На його думку, поняття ментальності прийшло на зміну уявленням про «психологію епохи», «психологію нації», про «духовне обличчя нації», які розвивалися в західній соціології пізнання на початку ХХ ст. Філософ відзначав внесок у розробку проблеми ментальності видатних представників школи «Анналів» французьких істориків М. Блока та

Л. Февра, українського історика і громадського діяча І. Лучицького, а також М. Вебера та К. Маннгейма, які уперше вжили поняття способу (стилю) мислення, завдяки чому проблема ментальності набула раціоналістичного забарвлення, що надзвичайно імпонувало М. Поповичу, адже він вважав, що оскільки термін «ментальність» функціонує насамперед у сфері мислення, необхідно використовувати наукові уявлення про так звані форми мислення або інтелектуальні структури.

Отже, на думку М. Поповича, ментальність – це спосіб мислення і поведінки, «сукупність інтелектуальних навичок», «склад розуму». У той же час філософ акцентував увагу на розмитості та гіпотетичності подібного тлумачення ментальності, підкреслював її соціокультурну та моральну обумовленість, так звану «досить туманну властивість індивідуального чи колективного розуму, або й не розуму, а моралі (духу-esprit)» [8, с. 4]. Він вважав, що ментальність людей включає в себе систему абстракцій, які регулюють їх життя, правила поведінки, формують їх внутрішнє «Я». Також М. Попович стояв на позиціях еволюції ментальності, вказуючи на те, що ментальність українця XVIII ст. значно відрізняється від ментальності сучасної української людини. Філософ звернув увагу на соціокультурний аспект ментальності, вказуючи на те, що різні соціальні групи є носіями специфічних способів сприйняття, розуміння і вирішення життєво важливих проблем та мають особливі специфічні соціальні стандарти поведінки. М. Попович був переконаний у тому, що звичний для українців стиль життя і мислення може бути співвіднесений не лише із виміром

української, але й із виміром західноєвропейської ментальності. У своїх працях філософ обстоював думку, що українська національна ментальність – це *раціональна ментальність правового суспільства* [10].

Філософ яскраво продемонстрував процес становлення й еволюції української ментальності в правовій свідомості українців, яка сформувалася переважно як світська, а значить, була більшою мірою наближена до традиційної, народної. У правовій свідомості і культурі українців сформувалося виокремлення так званих «своїх» людей від «чужих», «добрих» людей від «злих», а також виділення так званих «значних» або «безпорочних» людей. «Свої» люди, як і «добрі» люди, а також люди «значні» в давній українській історії могли стати свідками в суді, адже були гідні довіри. На прикладі Литовських статутів – правових документів XVI ст., чинних на території України до XVIII ст., філософ показав, що з «людей добрих» виключалися іновірці. «Значність», або «безпорочність», вимагала, у свою чергу, щоб людина була осілою і предки її були знані впродовж кількох поколінь. У народній звичаєвій культурі українців, як вказував М. Попович, виявило себе також уявлення про кровну спорідненість. Філософ показав, що ці чинники сформували таку рису української ментальності, як відчуття групової солідарності, яке було пов'язане з довірою до давно знаних родин, що становили серцевину «своїх», «добрих» людей, а також шаную до людей «значних», «безпорочних» [10, с. 235].

Філософ вказав і на особливий вплив культури міст, що набула формування в Західній Європі у зв'язку

з Магдебурзьким правом, яке діяло в Україні до 40-х років XIX ст. і за яким жила більшість європейських та частина українських міст, на ментальність українців. Він розвинув думку М. Вебера про те, що у Західній Європі через культуру міст формувалася раціональний спосіб діяльності, а також нові принципи «безпорочності» і «гідності віри» (доблесті), адже північноєвропейські міста були не лише центрами торгівлі і ремесла, політичними фортецями, адміністративно-судовими округами та ін., але й братствами, де формувалася *universitas civium* (спільнота городян) [10]. Однак у той же час філософ зацентрував увагу на особливостях формування української ментальності в процесі урбанізації. Він відзначав, що в Україні XVI–XVIII ст. міста зберігали конфесійний і національний поділ, а братства формувалися на етнорелігійній православній основі. Тому в культурі України, наголошував він, зрушення в характері ментальності відбувалися не синхронно у всіх городян, а найбільш потужно виявилися у такої соціальної верстви, як козацтво.

Козаки, як відзначав М. Попович, стали важливою соціальною верствою, носіями особливої духовності, яка виявилася і в правовій свідомості, і в культурі міст, і в селянській психології та способі життя. Завдяки козацтву, вказував М. Попович, відбувся «рух до раціональної ментальності правового суспільства» [10, с. 238]. Також філософ стверджував, що завдяки козацтву в українській національній ментальності утвердилося індивідуалістичне та певною мірою ексцентричне, вольове начало, «прагнення розв'язати свої проблеми власними силами, хоч би й ігноруючи закони» [10, с. 238].

На думку М. Поповича, у козаків сформувалася психологія «воїна-захисника, напіввоїна-напівчаклуна, шляхетного селянина, вільного і гордого тим, що сам, власною кров'ю здобув собі свободу» [10, с. 251]. Сформувалася й відповідна риса ментальності – волелюбність, або, як твердив філософ, миролюбність, любов до незалежності у соціальному плані: «Бути козацького роду означало бути внутрішньо вільним, здатним на самостійний вибір своєї долі і суворо дотримуватися кодексу своєрідної рицарської честі» [10, с. 251].

Свобода та воля, яка є протилежною до неволі, як показав М. Попович у своїх працях, є найціннішими рисами української ментальності. Ці ментальні цінності, які ототожнювалися з абсолютним добром, миром та миролюбністю, волелюбністю та прагненням до незалежності, вказував він, знайшли свій вияв у багатьох авторів барокових творів, у тому числі й у Г. Сковороди. Втім філософ зацентрував увагу й на тому, що усвідомлення того, що свобода та воля можуть бути здобутими лише власною кров'ю, захищаючи свої землі, а не посягаючи на загарбання чужих територій, «впродовж віків набуває в Україні насамперед соціальних, а не національних характеристик» [10, с. 252].

Слід відзначити також, що на прикладі вчення Г. Сковороди про серце як осердя людської особистості, інших здобутків української професійної культури XVI–XVIII ст. філософ показав у своїх працях переважно західницький (європейський) характер української ментальності, пов'язаний з участю України в інтелектуальному і культурному проекті модерну, що знайшло вираз у філософії Просвітництва. Він підкреслив особливу

роль елітарних прошарків козацтва і духовенства у формуванні європейської ментальності українців, вказавши, що «російська орієнтація була властивою – принаймні на початку – низовим, демократичним рухам» [10, с. 254].

Отже, дослідження проблеми української ментальності філософами Київської школи знаменували собою новий важливий етап у її розробці. Ними було продемонстровано латентну дискурсивну взаємодію із західноєвропейською філософською думкою у вирішенні проблеми української ментальності, сконцентровано увагу навколо її соціально-ціннісних аспектів. І. Бичко виявив морально-ціннісний аспект проблеми української ментальності як *кордоцентричного світоглядного феномену*, С. Кримський розглянув українську ментальність як *формування національної свідомості*, закцентувавши увагу на фундаментальних архетипових структурах, М. Попович зосередив свою увагу на розкритті соціально-нормативного ціннісного аспекту української ментальності як *способу мислення в культурі*. Також слід відзначити, що філософи Київської школи показали у своїх працях об'єднавчий та гармонізуючий українське суспільство потенціал української ментальності, який виявляв себе на ключових етапах української історії. Таким чином, вони через аналіз проблеми української ментальності фактично долучилися до розробки культурної політики в Україні.

З'ясування особливостей розробки проблеми української ментальності філософами Київської школи має враховуватися в аналізі наступних етапів розробки проблеми ментальності, її сучасних соціальних, політичних,

геополітичних, цивілізаційних та інших вимірів. Поглиблення досліджень у царині української ментальності дасть змогу виробити рекомендації щодо необхідності враховувати цей культурно-духовний феномен в розробці гуманітарної політики в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження. Дрогобич, 1995. 136 с.
2. Бичко І. Український національний характер: персоналістський підхід. *Філософсько-антропологічні читання*. Київ, 1996. Вип. 2. С. 20–26.
3. Єрмоленко А. Філософія Мирослава Поповича у контексті провідних тенденцій сучасної філософської думки. *Вісник Львівського університету. Серія Філософські науки*. 2019. Вип. 22. С. 136–142.
4. Калакура Я. Ментальність як концепт гуманітаристики. *Україна–Європа–Світ*. Збірник наукових праць. 2017. № 19. С. 373–385.
5. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності. Проблеми теорії ментальності / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди; відп. ред. М. В. Попович. Київ, 2006. С. 273–299.
6. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. Київ, 2008. 718 с.
7. Кримський С. Б. Про софійність, правду, смисли людського буття: збірник науково-публіцистичних і філософських статей. Київ, 2010. 464 с.
8. Попович М. Теорія ментальності. Проблеми теорії ментальності / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди; відп. ред. М. В. Попович. Київ, 2006. С. 3–21.
9. Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1998. 728 с.
10. Попович М. Українська національна ментальність. Проблеми теорії ментальності / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди; відп. ред. М. В. Попович. Київ, 2006. С. 232–270.

11. Попович М. Філософія свободи. Харків, 2018. 528 с.
 12. Табачковський В. У пошуках невтраченого часу: нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників. Київ, 2002. 300 с.
 13. Турпак Н. Внесок Сергія Кримського в українську філософію етнокультури. *Українознавство*. 2019. № 3 (72). С. 164–176.
 14. Ярошовець В. І. Філософське сумління І. В. Бичка і методологія історії філософії. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2011. Вип. 105. С. 7–11.
 15. Бичко І. Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: «кордоцентричні мотиви». URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6040/Bychko_MENTALNA_SPIVZVUCHNIST_UKRAINSKOI_TA_YeVROPEISKOI.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- REFERENCES**
1. BYCHKO, A., BYCHKO, I. (1995). *The Phenomenon of the Ukrainian Intelligentsia. An Attempt of Existential Research*. Drohobych, 136 p. [in Ukr.]
 2. BYCHKO, I. (1996). Ukrainian National Character: A Personalist Approach. *Filosofsko-antropolohichni chytannia* (Philosophical and Anthropological Readings), Vol. 2. Kyiv, pp. 20–26. [in Ukr.]
 3. YERMOLENKO, A. (2019). Philosophy of Myroslav Popovych in the Context of Major Trends in the Modern Philosophical Thought. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiа Filofofski nauky* (Bulletin of Lviv University. Philosophy Series), Vol. 22, pp. 136–142. [in Ukr.]
 4. KALAKURA, Ya. (2017). Mentality as a Concept of the Humanities. In: *Ukraina-Yevropa-Svit. Zbirnyk naukovykh prats* (Ukraine-Europe-World. Collected Scientific Works), (19), pp. 373–385. [in Ukr.]
 5. KRYMSKYI, S., (2006). Archetypes of the Ukrainian Mentality. In: M. POPOVYCH, ed., *Problems of the Theory of Mentality*. Kyiv, pp. 273–299. [in Ukr.]
 6. KRYMSKYI, S. (2008). *Under the Signature of Sofia*. Kyiv, 718 p. [in Ukr.]
 7. KRYMSKYI, S. (2010). *On the Sophistry, the Truth, and the Meanings of a Human Being: Collected Scientific, Journalistic, and Philosophical Articles*. Kyiv, 464 p. [in Ukr.]
 8. POPOVYCH, M. (2006). *Theory of Mentality*. In: M. POPOVYCH, ed., *Problems of the Theory of Mentality*. Kyiv, pp. 3–21. [in Ukr.]
 9. POPOVYCH, M. (1998). *An Essay on the History of the Ukrainian Culture*. Kyiv, 728 p. [in Ukr.]
 10. POPOVYCH, M. (2006). *Ukrainian National Mentality* In: M. POPOVYCH, ed., *Problems of the Theory of Mentality*. Kyiv, pp. 232–270. [in Ukr.]
 11. POPOVYCH, M. (2018). *Philosophy of Freedom*. Kharkiv, 528 p. [in Ukr.]
 12. TABACHKOVSKYI, V. (2002). *In Search of the Lost Time: Essays on the Creative Legacy of Ukrainian Philosophers of the 1960s*. Kyiv, 300 p. [in Ukr.]
 13. TURPAK, N. (2019). Contribution of Serhii Krymskyi to the Ukrainian Philosophy of Ethnoculture. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3 (72), pp. 164–176. [in Ukr.]
 14. YAROSHOVETS, V. (2011). Philosophical Conscience of I. Bychko and Methodology of the History of Philosophy. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiiа. Politolohiia* (Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy. Politology), Vol. 105, pp. 7–11. [in Ukr.]
 15. BYCHKO, I. *Mental Consonance of Ukrainian and European Philosophical Traditions: “Cordocentric Motives”*. [online] Available at: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6040/Bychko_MENTALNA_SPIVZVUCHNIST_UKRAINSKOI_TA_YeVROPEISKOI.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukr.]